

TENTOONSTELLING OVER VERSTANDELIJK GEHANDICAPTEN ONDER HITLER:

Vervolgd en vernietigd

In nazi-Duitsland werden psychiatrische patiënten en verstandelijk beperkte mensen op grote schaal gesteriliseerd en gedood. Daders en slachtoffers krijgen namen en gezichten op een tentoonstelling in Berlijn.

Dat ze dezelfde achternaam had als haar grootmoeder, dat was bijna alles wat Sigrid Falkenstein wist over haar tante Anna Lehnkering. Bijna alles, want ze had een foto van haar, en ze wist dat Anna in de Tweede Wereldoorlog was overleden. Jaren geleden besloot ze, zomaar, naam en achternaam eens te googelen, en belandde tot haar grote verbazing op een website die meldde dat haar tante was gedeporteerd en vergast. Ze besloot haar vader te confronteren met de vondst. Die reageerde geïrriteerd en verward: hij zei niets te weten van deportatie of moord. Maar wist hij echt niets? Of waren er schaamte en schuldgevoelens in het spel – zoals Falkenstein tot op de dag van vandaag vermoedt?

Inmiddels heeft ze het leven van haar tante gereconstrueerd. De geestelijk beperkte Anna groeide op in sociaal erbarmelijke omstandigheden. Haar lot was min of meer bezegeld toen de nazi's, na de machtsovername in 1933, hun ideologie van de 'Rassenhygiene' in praktijk begonnen te brengen. In juli van dat jaar werd een wet van kracht die het mogelijk maakte de Duitse bevolking te zuiveren van mensen die met erfelijke ziekten waren belast. De wet verplichtte elke arts zulke patiënten aan te melden bij de autoriteiten.

Anna gold als 'zwakzinnig', 'minderwaardig' en als 'ballast' voor de samenleving. Het nut van haar bestaan werd ernstig in twijfel getrokken en haar aandoening moest wel erfelijk zijn. Ze werd eerst onder dwang gesteriliseerd en in maart 1940 met honderden andere vrouwen en mannen afgevoerd naar een afgelegen slot in Baden-Württemberg, waar ze werden vergast.

Zestig jaar lang verzwegen Anna's familie haar lot. Anna's moeder deed in de jaren vijftig een suïcidepoging, geplaagd als ze werd door depressies en hevige schuldgevoelens. Het wrang-ironische toeval wil dat de kliniek waarin ze werd opgenomen werd geleid door een arts met een 'verleden': hij was betrokken geweest bij de selectie van patiënten die, zoals Anna, voor 'euthanasie' in aanmerking kwamen. Meer dan 360.000 mensen in nazi-Duitsland werden tussen 1933 en 1945 onder

dwang gesteriliseerd; meer dan 200.000 mensen werden vermoord. Psychiaters, neurologen, kinderartsen en andere medici bepaalden de 'waarde' van deze mensen met een handicap, een verstandelijke beperking of een psychiatrische ziekte. Hun criteria waren 'Heilbarkeit' (in welke mate was genezing mogelijk), 'Bildungsfähigkeit' (hadden ze enig profijt van onderwijs) en 'Arbeitsfähigkeit' (waren ze in staat substantieel werk te verrichten). Was hun nut te gering, dan werden ze gedood.

Een klein aantal van de betrokken artsen is na de oorlog vervolgd en veroordeeld. Sommige pleegden zelfmoord. Maar verreweg de meeste konden, zoals de psychiater van Anna's moeder, in functie blijven, alsof er nooit iets was gebeurd. Tegelijkertijd bleef het lot van de slachtoffers in veel families een goed bewaard geheim. Ze werden doodgezwegen.

Familiefoto's

Aan deze gruwelijke praktijk is de tentoonstelling *Erfasst, verfolgt, vernichtet. Kranke und behinderte Menschen im Nationalsozialismus* gewijd, die nu is te zien in de Bondsdag in Berlijn.

De expositie kent drie rode draden. De eerste is de vraag die destijds kennelijk beantwoordbaar was: wat is een mensenleven waard? De tweede rode draad wordt gevormd door (familie)foto's van slachtoffers, daders, en opposenten van de nazi-praktijken. Die foto's vormen eigenlijk het hart van de tentoonstelling. Ze halen slachtoffers en daders uit de anonimiteit en confronteren ze met elkaar. En ze laten de kronkelgang van de geschiedenis zien, gevolg van het zwijgen over slachtoffers en

Was hun
nut te gering,
dan werden
ze gedood

daders. Zo maakte de beroemde Duitse schilder Gerhard Richter medio jaren zestig op basis van familiefoto's twee werken – *Tante Marianne* en *Familie am Meer* – zonder te weten dat de tante op het eerste werk slachtoffer was geworden van de nazipsychiaters: ze was eerst gesteriliseerd en later vermoord. En zonder te weten dat zijn schoonvader afgebeeld op het tweede werk, een vredig familietafereel, gynaecoloog was geweest in een kliniek in Dresden waar hij honderden vrouwen onvruchtbaar had gemaakt. Ambtelijke documenten, epistels, kattenbelletjes en dergelijke laten de slachtoffers en daders ook zelf aan het woord. Dat is de derde lijn in de tentoonstelling, die afsluit met een serie filmpjes waarin contempo-

raire artsen, verpleegkundigen, politici, patiënten, en familieleden van slachtoffers vertellen wat kennis van deze geschiedenis nu voor hen betekent.

T4

Vanaf de herfst van 1939 werden psychiatrische patiënten en verstandelijk gehandicapten geregistreerd, gevolgd door hun systematische vernietiging, die in januari 1940 op gang kwam. Het hoofdkwartier van de campagne was gevestigd aan de Tiergartenstrasse 4 in Berlijn, waaraan de moordpartij zijn codenaam ontleent: 'T4'. Tot 1941 zijn 70.000 mensen vergast: patiënten zonder 'Germaans of daaraan verwant bloed', 'criminele krankzinnigen', of mensen

1 In juli 1940 werden de eerste mensen uit zorginstelling Liebenau gedeporteerd en vermoord in het kader van 'T4'.

2 Slot Hartheim met de rokende schoorsteen van het crematorium.

3 Het schilderij *Tante Marianne* van Gerhard Richter.

4 Het schilderij *Familie am Meer* van Gerhard Richter.

5 De schizofrene patiënte Irmgard Heiss, die dankzij de tentoonstelling een naam en een gezicht heeft gekregen.

die al meer dan vijf jaar zonder noemenswaardige vooruitgang een bed bezet hielden. Op 24 augustus 1941 stopten

de nazi's de actie vrij plotseling, na een donderpreek van een katholieke bisschop die alom de aandacht trok en voor onrust zorgde. Van de protestantse kerk werd overigens geen noemenswaardig protest vernomen. Achteraf bleek het een maskerade: de keiharde werkelijkheid was namelijk dat na 1942 het moorden gewoon doorging, op nog grotere schaal zelfs. Mensen werden gedood door hen te vergiftigen of te verwaarlozen. Of door hen, zoals de schizofrene patiënte Irmgard Heiss overkwam – zij is een van de slachtoffers die dankzij de tentoonstelling een naam en een gezicht hebben gekregen – domweg een langzame hongerdood te laten sterven. Bovendien werden nieuwe categorieën van 'nuttelozen' toegevoegd, zoals psychisch en lichamelijk zieke dwangarbeiders, ouderen die na bombardementen in verwarde toestand over straat zwierven, en kinderen: vijfduizend kwamen er om in kindertehuizen. De moordcampagne bleef bovendien niet beperkt tot Duitsland: in Polen en de Sovjet-Unie brachten zogeheten 'Einsatzgruppen' tienduizenden patiënten om.

Verantwoordelijk

Initiator van de tentoonstelling is Frank Schneider, hoogleraar psychiatrie, directeur van de *Klinik für Psychiatrie, Psychotherapie und Psychosomatik* van de Universiteit Aken en voormalig voorzitter van de DGPPN, de Duitse vereniging voor Psychiatrie (voluit: *Deutschen Gesellschaft für Psychiatrie und Psychotherapie, Psychosomatik und Nervenheilkunde*). De DGPPN en Schneider hebben zich vanaf begin deze eeuw beijverd om de duistere bladzijde uit het verleden van de beroepsgroep op te helderen. Frank Schneider daarover: 'Wij zijn als huidige beroepsgenoten niet schuldig aan wat er is gebeurd, maar wel verantwoordelijk. We moeten leren van deze geschiedenis.' De laatste decennia hebben historici 'Operation T4' weliswaar goed beschreven, maar de slachtoffers en hun families bleven te veel buiten beeld tijdens herdenkingen. Bovendien heeft het wel

Inferieure mensen zouden zich sneller voortplanten

'even' geduurd voordat de Duitse psychiatrische beroepsgroep – die zich aanvankelijk eerder als slachtoffer dan als dader zag – haar verleden onder ogen durfde zien. Schneider: 'Na de oorlog hebben twee voormalige voorzitters van de DGPPN vanwege hun verdiensten erelidmaatschappen gekregen. Maar beide heren, prof. Friedrich Mauz en prof. Friedrich Panse, bleken nauw betrokken te zijn geweest bij de sterilisatie- en euthanasiecampagne. Maar pas een paar jaar geleden is hen postuum het erelidmaatschap ontnomen.'

Eugenetica

Wat de tentoonstelling goed duidelijk maakt is hoe gevaarlijk pseudowetenschap kan zijn. Vanaf de negentiende eeuw was in een geperverteerde versie van Darwins evolutietheorie de gedachte opgekomen dat het lot van volken en naties werd bepaald door erfelijke kenmerken. Je had genetisch inferieure en genetisch superieure individuen. Eugenetische programma's waren nodig om genetisch verval tegen te gaan, want inferieure mensen zouden zich sneller voortplanten dan gezonde mensen. 'Inferieur' werd daarbij al snel gelijkgesteld met lijdend aan psychiatrische ziekten of een geestelijke of lichamelijke beperking. De nationaalsocialistische 'Rassenhygiene' viel op vruchtbare bodem. Schneider: 'De nazi's inviteerden psychiaters en neurologen om zich te engageren met hun ideeën. Dat gebeurde onder het mom van wetenschap, wat het vanuit ons hedendaagse standpunt zeker niet was. Veel psychiaters waren enthousiast over dit idee van 'Heilen und Vernichten': aan de ene kant wilden ze patiënten genezen, aan

de andere kant zagen ze eugenetica als een belangrijk middel om de volksgezondheid te bevorderen. Ofschoon er ook toen artsen waren die zich verzetten tegen deze gedachtegang. Maar ze werden niet serieus genomen of uit hun ambt gezet.'

De tentoonstelling maakt nog iets duidelijk: het woord 'euthanasie' zal in Duitsland nog zeer lang een historisch belaste lading houden. Dat het begrip in Nederland 'unproblematisch' is, noemt Frank Schneider in een filmpje op de tentoonstelling 'schrecklich'. Wie de tentoonstelling heeft bezocht, begrijpt zijn kwalificatie. ■

Met dank aan Rutger Jan van der Gaag

EXPOSITIE EN CATALOGUS

Erfasst, verfolgt, vernichtet. Kranke und behinderte Menschen im Nationalsozialismus is nog tot eind van deze maand te zien in de Duitse Bondsdag (in het aanpalende Paul-Löbe-Haus). Van 26 maart tot 13 juli is ze te zien in het museum *Topographie des Terrors*, ook in Berlijn.

Later verhuist de tentoonstelling mogelijk naar het Europees Parlement in Brussel.

De catalogus is onder dezelfde titel verschenen bij Springer Medizin Verlag en verkrijgbaar in de boekhandel en via amazon.de voor 19,99 euro. Er is ook een versie voor verstandelijk beperkte mensen.

Samen met Frank Schneider boekstaafde Sigrid Falkenstein het lot van haar tante in: *Annas Spuren*, Herbig Verlag, München, 192 blz., 17,99 euro, zie: annas-spuren.de.

Voor meer info zie ook:

dgppn.de/auststellung of dgppn.de/exhibition.

web

Meer over (Nederlandse) artsen in de Tweede Wereldoorlog vindt u in het dossier Geschiedenis onder dit artikel op medischcontact.nl/artikelen.